

ORTA ÇA TÜRK MEZARLARININ ARA TIRMACISI A.N. SAMOYLOVIÇ

E. . FAZILOV

Eski ve Orta Çağın özellikle Orta Çağın başlarındaki yazılı kaynaklar birkaç ünlü Rus âliminin gayretleri sayesinde bulunmuş ve yayınlanmıştır. Türk yazıtlarının yorulmak nedir bilmeyen araştırmacılarından birisi de esas eserlerinin bir çoğunu Özbek diline, edebiyatına, folkloruna, tarihine ve etnografyasına adanmıştır. Bu şahsiyet adı halk nazarında çok itibarlı olan Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç'tir.

A.N. Samoyloviç Orta Asya'ya birkaç defa seyahat etmiştir. Çarlık zamanında yaptığı uzun yolculuklarının amacı ülkenin değişik insanlarıyla tanışma ve yerli şarkiyatçılarla münasebetlerini geliştirme, sanatçılar, kukla ve gölge tiyatrosu hakkında derleme yapma ve el yazmalarını araştırmaktır. Fakat Ekim ihtilalinden sonra birçok ilmî toplantılara ve konferanslara katılmak, bunun dışında da ülkenin kültürünü geliştirme faaliyetine ve Özbekistan'a bütün hayatını adanmıştır.

Onun araştırmalarının önemli bir kısmı XI-XIX yüzyıl Türk yazıtlarıydı. Özellikle günümüze kadar Çağatayca eserleri incelemeydi. A. N. Samoyloviç Türkolojide ilk defa Özbek edebî dilinin kalıplaşma devirlerini takip etmiştir ve bu zor meseleye birçok çalışmasını tahsis etmiştir. Aşağıda bu tür çalışmalarının en önemlileri verilmiştir

1. *Özbek edebî dilinin teşkilatlanması üzerinde* (Kızıl Özbekistan, No117, 23 May, 1929)

2. *Çağatay Edebî Dili Cokçi şivesinin detayları* (Nauçnaya mısl 1. baskı. 1930, 11-14s)

3. *Özbek Edebî Dili Tarihi* (Kitap: Til-imlo konferansiyası, 1929, 15-23 May Özbekistan'da bulunan Özbek dilcileri ve edebiyatçıların konferansı. Taşkent, 1932) 4. *Muhabbat va taaşşuk noma Maarif va okutuvçu*. (Samarkand, 1927, No3, 42-44s.) 5. *Orta Asya Türk Edebî Dili ve Tarihi üzerinde Mir-Ali-Şir* (Leningrad, 1928, 1-24) v.s.

Samoyloviç Orta Asya'nın XI-XIX yüzyıllarına ait edebî kaynaklarını ayrıntularıyla inceleyerek bu dilin gelişmesinde kendine göre dört devir tespit etmiştir.

1. Karahanlı Devleti'nin kuruluş dönemi (Merkezi Kaşkar'da olmak üzere)

2. İslam'ın Oğuz ve Kıpçaklar arasında yayılmasından sonra sonraki dönem. (merkezi Aşağı Sirderya havzası ve Harezmi'de bulunmaktadır).

3. Çağatay ulusunun yerleşik bölgelerini merkez bulundurarak başlangıcı Timur asıllarının topraklarında kültürün gelişmesiyle ilişkilidir. A.N. Samoyloviç bu devri Çağatay adıyla adlandırarak aşağıdaki dönemlere ayırmıştır:

XV-XVI yüzyıllar arası – Altın Asır

XVII-XVIII – Bunalım

XIX-XX Yeniden Diriliş Çağı, özellikle Hokand ve Hive'de

4. Bu devir XV. yüzyıllarda başlayıp Çağatayca'nın yerine Özbek edebî dilinin kalıplaşmasıyla tamamlanmıştır.

İşte, bugün XI-XIV yy. yazıtlarının dil tasnifi genel olarak kabul edilmiştir. Yalnız bazı durumlarda çağdaş âlimler tarafından eksikleri tamamlanmaktadır.

Doğu Edebiyatı ve Tarihinin çok ince bilgini olan N. Samoyloviç'in çalışmalarında Özbek edebiyatının name türünü incelemesi çok önemli bir yer tutmaktadır. Yazarın "*Taaşşuk-name*" ile ilgili çalışma ve yayınlarında derin bilgileriyle dilin zorluğunu dile getirilmesi ve meseleyi kullanarak izah edilebilmesi pek az insanda görülür yeteneklerdendir. Ayrıca belirtilen eserler onların incelenmesini kolaylaştıran özel ilmî çalışmaları bulundurmaktadır.

A.N. Samoyloviç bunun dışında Özbek edebiyatının "tuyuk" türünün ilk araştırmacısı olmuştur. Onun Neva'i Lutfi Amiri v.b. şairleri şiirlerini tahlillerine dair üzerinde yazıları büyük ilmî değerlere sahiptir. Zira, onlar filolojik araştırmaların sağlam bir şekilde devam edilebilme imkanlarını sunmaktadır.

Atai'nin yaratıcılığı ve Babur'un lirikliği hakkında bilgilere büyük bir ölçüde sahip olduğumuz hiç şüphesizdir, ancak bu A.N. Samoyloviç'in sayesinde olmuştur.

Aşırı derecede ilmî kesinlik ve titizliğe kavuşma hevesi A.N. Samoyloviç'in en büyük özelliğidir. Edebî kaynakların metinlerini her çalışmasında versiyonlarını da ekleyerek kağıt üzerinde yansıtması da bu özelliğinin bir belirtisidir. Onun yayınları şunlardır:

1. *Abul Gazı Han'ın Türkmen kelimesinin menşei listesinden biri* (DAN, V serisi, 1927, No2, 39-42s.)

2. *Orta Asya Türk Edebiyatı üzerindeki kaynaklar* (ZVOPAO,1910, XIX cilt, I. baskı, 1-30)

3. *Ali Şir Neva'i'nin Mizanu-il avhani* (Jurnal Vostok, No1, Leningrad, 1026, 105s.)

A.N. Samoyloviç'in "*Babur name*", "*KutadguBilig*", "*Ravnakül İslam*", "*Firdavsu ikbal Riyazud- Davle*" v.b. tahsis ettiği araştırmaları Türkologlar arasında ünlü eserlerdendir.

A.N. Samoyloviç'in bulduğu ve araştırdığı el yazmaları Orta Asya'nın kültürü ve tarihi hakkında tek kaynak olarak elimizde bulunmaktadır.

Yaşayan Özbek Dili ve lehçelerin araştırılmasına çok önemli katkıda bulunmuş. Elinde bulunan malzemelerle yazıtları karşılaştırmıştır. Özbek lehçelerin tasnifi ilk defa A. N. Samoyloviç tarafından yapılmıştır. Âlim, Özbek lehçesinin tasnifi üzerindeki ünlü makalesinde (kitap: *Telafuluz ve dilin meseleleri Samarkand-* Taşkent, 1929, 320-331s) Özbek lehçelerini şu gruplar altında toplamaktadır:

1. Güney-Doğu veya Çağatay

2. Orta veya Kıpçak-Türkmen

3. Kuzey –Batı veya Cokçi

Onun Özbek edebî dilini Çağatay döneminde 'c'li ve 'ç'li lehçeleri ortaya çıkmasının tahminini bulanduran "*Cokçi lehçesinin detayları*" adlı eseri özel bir değere sahiptir.

A.N. Samoyloviç'e göre "c" ve "ç" seslerin bazıları Moğolcadan geçen kelimelerin etkisinde, bazıları da "c'li" lehçelerin etkisiyle Özbek edebî dili meydana gelmiştir¹.

A.N. Samoyloviç, Pave Kurtene, G. Vamberi, Şeyh Süleyman, Buharskiy, T. Tsinker v.b. sözlüklerinden faydalanarak Kaşkarlı Mahmud'un "*Divan-i Lugat it Türk*", "*Kutadgu Bilig*", "*Hüsrev ü Şirin*", "*Babur- name*", "*Şeybani-name*", "*Abuşka*" adlı eserleri üzerinde Türk edebî dilindeki c'li lehçelerin tarihini incelemiştir.

Dilciler ve terim uzmanlarının bulamadığı çok önemli bilgileri Samoyloviç'in çevirisi ile ilgili çalışmalarında bulmak mümkündür. İşte, *mak, hivak, el, mehrem*,

¹ "Elementü diyalekta "djokçi" v literaturnom Çağatayskom yazıke"

sengir, çımanay, kal'a, tallik, taldık, altun, djappas kelimeleri hakkında bilgiler “*Hive-Karakalpak ilişkileri üzerinde XIX. yy. Hive haberlerindeki kısa tercümelerden parçalar* (Trudı İVAN,1935, VII. cilt, Karakalpak Tarihi üzerinde kaynaklar, 91-134) adlı eserinde bulunmaktadır.

A.N. Samoyloviç’in eserlerinde yerli ve yabancı Türkologların çalışmalarıyla ilgili eleştirilerine titizlik, objektiflik ve prensiplilik dahil olmak üzere lutufkarlık da açıkça hissedilmektedir. Buna, Denison Ross’un (ZVOPAO, 1911, cilt XX, 1-3 baskı, 093-0101 s.) S.İ. Polyakova’nın (ZVOPAO, 1906, VII cilt, I baskı 074-083 s) ve N.P. Ostroumova (ZVOPAO, 1907-1908, XVII cilt, IV baskı, 0156-0166s.) v. b. eserleriyle ilgili eleştirileri güzel örnek olabilir.

Ali Şir Neva’i’nin dili, Anadolu ve Azeri el yazmalarını, hatta yaşayan Türk Dilleri ile Mirza Mehdi Han’ın “Şenglah” isimli eseri üzerinde uzun seneler çalışmıştır. Fars dilcisi eseri üzerinde genel bir inceleme yaptıktan sonra “Şenglah’ın” Türkoloji tarihindeki yerini belirtmiştir.

Avrupa lehçeleri ve Türk Dillerinin genel grameri usulü olarak Kazambek’in *Obşaya Gramatika* adlı eseri özellikle Batı Avrupa’da günümüze kadar unutulmamıştır. Orta Asya’da ise Kaşgarlı Mahmut’tan başlanarak Çağatay Dili de Mehdi-Han’ın² eserinden daha geride kalmıştır.

Samoyloviç, tercümesinde çok sayıda hata bulduran, Denison Ross’un eserini kullanmasına rağmen, onun yazısı Dj. Kloson, Besim Atalay, J. Eckmann, K. Menges, K. Muhitinov gibi araştırmacıların dikkatlerini Mirza Mehdi-Han’ın eserine yönlendirmiştir. A. N. Samoyloviç, bu eserinde hem İran’da yaşayan Türk lehçelerinin hem de Doğulu yazarların filolojik eserlerinin istikbalde incelenmesini arzu etmiştir. Ancak İran’daki yaşayan Türk lehçelerini araştırılması çalışmaları belli bir seviyede ise de Fars dilindeki filolojik eserlerin incelenmesi çalışmaları için daha çok gayrete ihtiyaç vardır. Örneğin, meşhur “*Lugati-Mimitullah*” adlı eser bile incelenmemiş durumundadır.

A.N. Samoyloviç’in çalışmalarında Yusuf Balasagun’un “*Kutadgu Bilig*” adlı eseri önemli bir yer tutmaktadır. Samoyloviç Radloff’un bu eserle ilgili çalışmasını eleştirerek, Kaşgarlı Mahmut’un “*Divan ü Lugat-it Türk*” adlı eseri dahil olmak üzere, başka kaynaklardan faydalanarak *Kutadgu Bilig*’in yeni tercümesini hazırlamıştır. Herhalde, onun el yazılarındaki bazı mülahaza ve kelimelerin yorumlarına bakılırsa, Samoyloviç bir sözlüğün düzenlemesini planlamış olmalıdır.

Samoyloviç “*Hüsrev ü Şirin*”, “*Muhabbat-name*”, “*Taaşşuk name*” adlı eserlerin, bir testi üzerindeki yazılırmın araştırdığında *Kutadgu Bilig*’in el yazısından faydalanmış (ZVORAO, 1911, XXI cild,I. baskı). İlk kez *Kutadgu Bilig*’in, Kutb’nın “*Hüsrev ü Şirin*” adlı eseri üzerindeki etkisini ortaya koymuştur. Âlim bunun dışında da *Kutadgu Bilig*’in dörtlük sayısını ve M. Hartman’ın hatalarla tespit ettiği vezin yapısını bulmuştur.

A.N. Samoyloviç XI-XIX yy. Türk yazıtlarını inceleyerek bir çok terimi ortaya çıkarmıştır. İslam dönemi Orta Asya Türk edebî dili, Çağatayca, Uygur-Polovca karışımı, Kıpçak-Oğuz dönemi Orta Asya Türk edebî dili, Karahanlıca, Karluk-Kıpçak-Oğuz dili, Uygur Kıpçakça, Oğuz-Türkmençe, Türk Dili, Hiva-Özbek edebî dili v.b. Fakat hangi adın hangi yazıtla bağlı olduğu kesin olarak ifade edilememiştir.

A.N. Samoyloviç’in Türklere ait yazıtları araştırma alanındaki büyük bir değere sahip olduğunu sadece şu liste bile ifade edebilmektedir. Yasuf Balasagun’un *Kutadgu Bilig*’i, Kaşkarlı Mahmud’un *Divani Lugat-it Türk-i*, Ahmet Yugnaki’nin *Atabetül*

² “*Obşaya Gramatika Turetsko-Tatrskogo Yazıka*”, 1846

Hakaik'i, Ahmet Yesevi'nin *Divan-i, Kutb'un* Codex Cumanikus'u, Husrev ü Şirin'i, Harezmi'nin *Muhabbat-name'si*, Sidi Ahmet'in *Taaşuk nâmesi*, Ali'nin *Kısas-i Rabguzi'si*, Nadcül Feradinsi, *Kıssa-i Yusuf'u*, Aba-Hayan'ın *Kitab Al-idraki'li-lisan al-attrak*, Tarcuman türki va adcali va mugali, Andaliba'nın *Yusuf ve Zuleyhası*, Atai'nin Arab filologu, *Divan-i Lutfi'nin Divan-ı ve Gül-ü Navruz'i*, Mir Haydar'ın *Mahzan ul – asrai'i*, Sakaki'nin *Divan'ı*, Muhammed Salih'in *Türkçe ve Farsça) Seybani name'si ve Farsça) Divan*, Ali Şir Nevai'nin *Ravhakul islam'ı Eserleri* (vakfiye), Münşaat, *Muhakamat'ül-lugatayn*, *Mezahüavzal*, *Divan*, Huseyn Baykara'nın *Divan'ı*, Yusuf Amiri'nin eserlerinden *Babur-nâme*, *Babur'un Divan'ı*, *Sadraca-i Türk ve Sadcarai tarakima*, *Horezm name*, *Tezkire i evliya*, *Mirac name*, *Rebab-name*, *Aşık Paşa'nın Garib Name'si*, *Muhüs'in Firdavsul ikbal-i*, *Munis ve Agah'i'nin Rizyazud-davle'si* *Mehdihan'ın Mobayn Lugat'i v.b.*

A.N. Samoyloviç'in Türk yazıtlarını araştırma alanında neler yaptığını bir makalede açıklamanın mümkün olmaması tabiidir. Bu nedenle meşhur âlimin Türkoloji'nin en önemli alanında çözebildiği esas meselelerin listesiyle sınırlıyız. Samoyloviç'in yıllarca yaptığı ilmi araştırmalarına şu örnekler vermek mümkün:

1. XI-XIX. yy. yazmalarındaki dilin gelişme tarihini devirler halinde tasnif etmiştir. Onun bu tasnifi çağdaş Türkologlar tarafından da kabul edilmiştir ve bazı tashihlerde bulunmuşlardır.

2. XI-XIX. yy. yazmalarının dilin gelişmesinde birkaç dönem yaşayan tak bir edebî dil olduğunu kanıtlamak:

3. Cuci ulusu ve onu teşkil eden Harezmi'de Çağatayca'dan farklı olma özelliğini ve Altın Orda lehçelerinin izlerinin taşıyan bir edebî dilin (*Muhabbat-name*, *Hüsrev ü Şirin*, *Naccül Faradis* eserlerin dili kastedilir) kullanıldığını ortaya koymak:

4. Coci ulusu veya Altın Orda'nın sınırında bulunan XIII-XIX. yy. yazma dilinin lehçe temellerini (örneğin, bu ulusun Doğu kısmında - Harezmi'de Kıpçak ve Oğuz lehçeleri bulunur) meydana çıkarmak:

5. Çağatay edebî dilinin oluşmasında Karluk lehçesinin önemli rol oynadığı tahminini ileri sürmek:

6. Kaşgarlı tabiri verildiği halde Ahmet Yügneki'nin dörtlüklerinin *Kutadgu Bilig'*den ayıran, kendine has dil özelliğinin mevcudiyetini göstermek:

7. "*Muhabbat-name*", "*Hüsrev i Şirin*", "*Kıssa-i Yusuf*" adlı el yazmaların dilinde Türk dillerinin (Kuzey-Doğu Uygur, Kuzey-Batı Kıpçak, Güney-Batı Oğuz) lehçe unsurlarının bulunduğunu göstermek.

8. Ali'nin "*Kıssa-i Yusuf*" eseri olduğu gibi Ahmet Yesevi'nin "*Divan ı Hikmet*" adlı eserinin esas metinlerini ve Rabguzi'nin "*Kısas'ül-Enbiya*" eserinin de (Kısas-ı Rabguzi'nin ilk metni kastedilir) Çağatay dil ve edebiyatı arasından çıkarmak

9. Altın-Orda dönemi Harezmi'de Türk edebî faaliyetinin mutassavvuf şairi olan Ahmet Yesevi'nin Aşağı Sırderya'nın havzasında kurduğu okulla özellikle şiir alanında çok yakın ilişkilerde bulunması gerektiğini ve Fars liriğini taklit etmesine rağmen, eserlerinde Türk ruhunu hissettiren Ahmet Yesevi'nin halk şairleri için tek şahıs olsa da mühim ilhamcısı olduğunu iddia etmek.

10. Ahmet Yesevi'nin dilinin temellinde Kıpçak-Oğuz veya Karluk –Kıpçak-Oğuz lehçelerinin bulunduğunu tahmin etmek.

11. Orta Asya halk şairlerin dilini ilk önce nispeten sadeliğiyle ayrıldığını iddia etmek.

12. Osmanlı ve Azeri edebî dilinin üzerinde Orta Asya edebî dilinin etkisi bulunduğunu tahmin etmek.

13. Gelişmesinde birkaç aşama geçirmiş olan Kazan-Tatar ve Kırım-Tatar edebî dillerinin Kıpçakça'ya kadar ulaştıkları ve Altın Orda edebî eserlerin diliyle sıkı ilişkilerde bulunduğu görüşünü ileri sürmek:

14. Orta Asya Türkmenlerin edebî dilinin edebî kaynakları Çağatayca'dan değil, Aşağı Sırderya'da ve Harezm'de bulunan yazmaların sayılması gerektiğini iddia etmek.

15. Yazıtların dili gelişmesinde her biri büyük bir dönemi kapsayan ve kendine has kaynakları bulduran dört devriyi geçirdiğini farz etmek. (Orta Asya Türk edebî dili tarihi, say. 20)

16. Kutb'un "*Hüsrev ü Şirin*" eserinin orijinali XIV. yy. Altın Orda'sında ortaya çıktığı, nüshanın Kıpçak asıllı Berke Fakih tarafından Mısır'da hazırlandığını tahmin etmek.

17. Tarihî kaynaklar araştırıldığında onların modernleşmesinden kaçınmak üzere orijinal metnini doğru tam ve kesin olarak anlaşılmasının sağlayan araçların ve elde bulunan sözlüklerin tümünün kullanılması gerektiğini ileri sürmek.

18. Edebî dilin lehçelerinde bulunan en iyileri içine çekmesi gerektiğinden dolayı edebî dili temellini sesli uyumlu lehçelerinin teşkil etmesi gerektiğini ve Özbek dilinin lehçeden oluştuğunu iddia etmek: (Özbek edebî dilinin teşkilatlanma tarihi Kızıl Üzbekistan, 1929, No. 117)

19. Karşılaştırmalı Türkoloji'nin gelişmesinde eserleri büyük bir dikkat ve derin araştırmaya değer veren, Fars filologlarının önemli katkıda bulduklarına inanmak.

20. XI-XIX. yy. edebî kaynaklarının dil bakımından ayrı ayrı dilden olduğu ve onların oluşma ve gelişmesinde 'c'li lehçelerin belirli bir rol oynadığını iddia etmek.

21. Arkaik kelime hazinesini teşkil eden kelimelerin grubunu ve bunun dışında Oğuzca, Kıpçakça v. b. dillerine has olan bazı kalıpları belirtmek.

22. XI-XIX. yy. dönemi şiirlerin vezin ve redif kalıplarının özelliklerini tespit etmek, bunların çoğunda halkın sözlü yaratıcılığının unsurların mevcudiyetini göstermek, "*Şah-name*" ve "*Kutadgu Bilig'in*" Türk edebî kaynaklarının bir çoğunluğunun üzerindeki etkisini ortaya çıkarmak.

23. Ortaçağ yazmalarının, Runik harfli yazıtların deşifre edilmesi zor olan kısımlarını hatasız açıklamak:

24. El yazısının çeşitlerini karşılaştırılmalarına dayanarak kopyası ve güzel yazı özelliklerini ve el yazılarındaki bazı fonetik, morfolojik ve söz dizimi olaylarının ortaya çıkış sebeplerini tespit etmek.

25. Kelimelerde ve tabirlerde çok sayıda bulunan hataları düzeltmek:

26. *Codex Cumanikus'un* el yazmasının anlaşılmayan bazı yerlerini ve bilmecelerini çözmek için çağdaş Türk halklarının bilmeceleriyle karşılaştırmak gerektiğini ileri sürmek.

27. Selçuklu şiirlerinden zannedildiği gibi Doğu Asya Türk edebî şiir dilinin Selçuklu döneminde Türkmenleşmiş Uygur temellinde oluştuğu ve sonradan Çağatayca'nın etkisinde kaldığını ileri sürmek (Orta Asya Türk dilleri üzerinde kaynaklar IV. Çağatay Şairi – Atai XV. yy. 1927, IIc. 257s)

28. Topladığı Çağatay diliyle ilgili malzemeleri tamamlamak ve onun gramer yapısını yazıya geçirmeye başlamak. (Samoyloviç'in arşivinde Türkologları çok yakından ilgilendiren Çağatay dilinin ilk grameri bulunmuştur)

**ORTA A TÜRK MEZARLARININ
ARA TIRMACISI A.N. SAMOYLOVI**

29. Samoyloviç Orta Asya halkının kültürünü araştırma işinde çoğu zaman vazgeçilemez değerlere sahip olan halkın edebî eserlerini, kaynaklarını ve çok metinlerini hazırlamış ve yayınlamıştır.

Bu dünyadan gmş olan limlere hürmet göstermek onların başladığı işlerin devam etmesi için en çaba sarf etmek.. Bu, bizim kültüre karşı bir vazifemizdir.

Onun yorulmak nedir bilmeyen çalışması, çok yönlü olması, yaptığı işe karşı duyduğu inanç, geçen nesil Türkologlar için çok kıymetli bir örnektir.

Çeviren: Venera TURATBEK KIZI